

та творчим самовираженням. Ці складові також відображають мотиваційно-ціннісну сферу майбутніх інженерів. Це дозволяє зробити висновки про те, що опитувані є різнобічно розвиненими особистостями та при цьому мають високу мотивацію до професійної діяльності. Високо вмотивований фахівець, який розвивається, є відкритим до всього нового, має більші можливості для розвитку свого лідерського потенціалу та лідерських якостей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волгин А.П. Управление персоналом в условиях рыночной экономики (опыт ФРГ) / А.П. Волгин, И.В. Матирко. – М. : Дело. – 1992. – С. 223.
2. Роль лидерства в управлінні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.ua/vnz/reports/management/14089/>

3. Столяренко Л.Д. Психология делового общения и управления / Л.Д. Столяренко. – Ростов н/Д. : Феникс, 2005 – 416 с.

4. Кирсанов М.В. Лидерский потенциал антикризисных управляющих : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.05 / Кирсанов Михаил Владимирович. – М., 2003. – 175 с.

5. Дрыгина И.В. Активизация лидерского потенциала личности студента в образовательном процессе вуза : автореф. дис. на соиск. науч. ст. канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / И.В. Дрыгина. – Красноярск, 2003. – 20 с.

6. Лазарева Т.А. Мотивация професійної діяльності майбутніх інженерів-технологів харчової галузі / Т.А. Лазарева // «Наукові записки» Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки. – 2014. – Вип. 2. – С. 117–123.

7. Андреева Г.М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений / Г.М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 364 с.

УДК 159.922.62

ДОСЯГНЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ В СИТУАЦІЇ СЕПАРАЦІЇ ВІД БАТЬКІВСЬКОЇ РОДИНИ

Невідома Я.Г., к. психол. н., асистент кафедри психології розвитку
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено аналізу процесу досягнення особистісної зрілості молоді у ситуації пошуку власної ідентичності, побудови життєвих перспектив та кризи, психологічної і фізичної, через відділення від родини (сепарації). Досліджено стан розробки проблем особистісної зрілості та сепарації від батьківської родини у молодому віці. Емпірично досліджено особливості розвитку зрілості серед молоді з різним сепараційним та матеріальним статусом.

Ключові слова: особистісна зрілість, сепарація, молодість, сім'я, ідентичність, вікова криза.

Статья посвящена анализу процесса достижения личностной зрелости молодежи в ситуации поиска собственной идентичности, построения жизненных перспектив и кризиса, психологического и физического, из-за отделения от семьи (сепарации). Исследовано состояние разработки проблем личностной зрелости и сепарации от родительской семьи в молодом возрасте. Эмпирически исследованы особенности развития зрелости среди молодежи с различным сепарационным и материальным статусом.

Ключевые слова: личностная зрелость, сепарация, молодежь, семья, идентичность, возрастной кризис.

Nevidoma Ya.G. ACHIEVING MATURITY IN A SITUATION OF SEPARATION FROM THE PARENT'S FAMILY

The article is devoted to the analysis of the process of achieving the personal maturity of young people in the situation of finding their own identity, building life perspectives and crises of separation from the family, both psychological and physical. The state of development of concepts of personal maturity and separation from the parents' family at a young age is researched. The peculiarities of the development of maturity among young people with different separation and material status are empirically researched.

Key words: personality maturity, separation, youth, family, identity, age crisis.

Постановка проблеми. Стан сучасного суспільства характеризується високим ступенем динамізму та невизначеності майже всіх сфер життя, що створює непрості умови для розвитку особистості. Особливо актуальною ця проблема є для представників віку ранньої дорослості, або ж, інакше кажучи, молоді,

що стикається з проблемою пошуку власної ідентичності, побудови життєвих перспектив та кризою як психологічного, так і фізичного відділення від родини, а саме – розриву тісних відносин із батьками (сепарації).

Безумовно, специфіка сімейних взаємин у нашій країні відбивається на сепараційних

процесах і має значні наслідки як для всіх членів родини, так і для суспільства загалом. Труднощі відділення від первинної групи завдяки тісним, симбіотичним зв'язкам наполегливо вимагають психологічного супроводу, який є неможливим без попереднього та глибокого вивчення проблеми.

Однією зі сфер, окрім емоційної та когнітивної, яка зазнає значних перетворень у період кризи переходу до дорослості, є мотиваційно-смыслового. Це цілісне, динамічне утворення особистості, що детермінує поведінку і ставлення людини до світу. Мотиваційно-смысловий аспект розвитку особистості включає в себе як змістовний (цінності, смисли), так і формально-діяльнісний (потреби, мотиваційні орієнтації) компоненти. Ця сфера тісно пов'язана із набуттям молодою людиною особистісної зрілості, одним із невід'ємних факторів якої є відокремлення від домінуючого батьківського впливу.

Аналіз останніх досліджень. Теоретико-методологічні основи дослідження ґрунтуються на основних положеннях про особливості віку ранньої дорослості (М.В. Гамезо, В.С. Мухіна, Г. Крайг, Е. Еріксон), концептуальних положеннях західних та вітчизняних дослідників щодо особливостей розвитку та прояву мотиваційно-смыслової сфери особистості (Д.О. Леонт'єв, Р.С. Вайсман, М.Ш. Магомед-Емінов, А.К. Маркова, О.М. Леонт'єв, Ю.М. Орлов, Б.А. Сосновський, Х. Хекхаузен та ін.); теоретичних підходах до дослідження проблеми сепарації (Дж. Хоффман, М. Малер, М. Боуен, А.Я. Варга).

Відзначимо, що аналіз теоретичних і емпіричних розробок цієї проблеми у вітчизняній науці показує їх очевидну недостатність, а в окремих випадках наявність необґрунтованості і явну спрощеність підходів до пояснення багатогранної феноменології поведінкової і особистісної сфери.

Постановка завдання. На основі зазначеної актуальності завданнями було визначено теоретично обґрунтувати та дослідити особливості розвитку зрілості серед молоді з різним сепараційним та матеріальним статусом; здійснити на основі емпіричного дослідження аналіз вираженості основних компонентів особистісної зрілості молоді.

Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс теоретичних та емпіричних методів наукового дослідження: теоретичний аналіз і систематизація наукових літературних джерел; опитування (діагностичну методику: тест-опитувальник особистісної зрілості Ю.З. Гільбуха – Я.Н.); методи математичної статистики.

Перевірці піддавалося теоретичне робоче положення, що процес сепарації від батьків тісно взаємопов'язаний із набуттям особистістю зрілості (внутрішній аспект) та об'єктивно

проявляється у факті окремого проживання та фінансової незалежності молодих людей (зовнішній аспект).

Базою дослідження виступили філологічний та психологічний факультет Київський національний університет ім. Т.Г.Шевченка, а також представники інших спеціальностей, що були обрані у випадковому порядку із загальної вибірки української молоді. Загальна кількість досліджуваних становить 96 осіб, віком від 20 до 25 років. За гендерним співвідношенням вибірку склали, відповідно, 70 жінок та 26 чоловіків.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психологічній літературі з проблем періодизації вікового розвитку (праці Е. Еріксона, Е. Шпрангера, І. Кона, В. Слободчикова) простежуються різні підходи до з'ясування меж, основних суперечностей і новоутворень віку ранньої дорослості (як синонім деякі дослідники в рамках цього вікового періоду використовують також термін «молодість» – Я.Н.) [2, с. 56–60].

Ми приймаємо думку, згідно з якою вікова стадія ранньої дорослості – це період онтогенезу особистості, що знаходиться між 20-м і 30-м роками життя людини. Підтвердженням цього висновку є такі аргументи. До цього віку закінчується період соціально-економічної та емоційної залежності від батьків, завершується становлення самостійності та відповідальності людини за свої вчинки, виявляється здатність приймати зважені та осмислені рішення, відбувається визнання своєї індивідуальності, неповторності. Йдеться про третє «народження» особистості в 22–25 років після завершення кризи самовизначення, що відбувається на рубежі 20-річчя [3, с. 8–10]. У такому віці людина має сформовану і стабілізовану систему цінностей, власний світогляд і життєву позицію, цілісний образ «Я», готовність до подальшого саморозвитку, пов'язаного із сімейними і професійними намірами [1, с. 11–12].

Кожен вік має певні загальні для всіх індивідів завдання і труднощі їх виконання. Центральним завданням розвитку в період дорослості є досягнення «зрілості», яка виконує функції організації, регуляції, забезпечення цілісності життєвого шляху, суб'єктом якого людина стає у процесі свого розвитку.

На період ранньої дорослості припадає нормативна (тобто невідворотна та необхідна для розвитку особистості – Я.Н.) криза переходу до дорослості. Вікова криза – це особливий період перетворення соціальної ситуації розвитку: криза розуміється як переломний, поворотний пункт, обумовлений поступовим виникненням якісних новоутворень, які призводять до руйнування колишньої соціальної ситуації розвитку як системи взаємовідносин, у які включена людина, і становленню нової, що відповідає новим можливостям особистості [8].

Подібний стан транзиту створює ситуацію невизначеності, що поєднується з відсутністю соціального досвіду, схильністю до соціальних інновацій, бажанням «спробувати в житті все». Проміжність суспільного становища і статусу визначають особливості самосвідомості молодих людей. Перед ними стоїть завдання соціального та особистісного самовизначення, яке означає чітку орієнтацію та визначення свого місця в дорослому світі, передбачає розвиток інтеграційних механізмів самосвідомості, вироблення світогляду і життєвої позиції, формування образу майбутнього [4, с. 58–60].

Криза переходу до ранньої дорослості, як і будь-яка інша криза, має динаміку: складається з послідовних фаз. У першій фазі людині відкривається неповнота того життя (реальної форми), в якій вона живе, і виникає уявлення про іншу, ідеальну форму, в якій вона хоче існувати і яка для неї характеризується позитивною емоційною наповненістю. У наступній фазі протиріччя між реальною та ідеальною формами зростає, відбувається боротьба з перешкодами на шляху досягнення ідеальної форми, яка переживається у вигляді хвилювання, тривоги, страху. У завершальній фазі соціальна ситуація розвитку змінюється і в ній реалізується нова, ідеальна, а не ідеалізована, форма проживання буття на рівному емоційному тлі, що характеризує особистісну готовність до прийняття майбутнього, яке включає в себе: уявлення про професійну і кар'єрну лінію розвитку; пріоритети сім'ї; прагнення до самовизначення; прагнення до саморозвитку – це саме ті напрямки, які пов'язані із завданнями розвитку особистості в період ранньої дорослості чи молодості [11, с. 257–259].

Отже, основними новоутвореннями кризи ранньої дорослості є переоцінка цінностей і життєвих орієнтацій, поява сенсу існування, прагнення до визначення свого професійно-трудоного шляху, побудова кар'єри та близьких відносин, створення власної сім'ї, прагнення нести відповідальність за себе та інших.

Вік молодості супроводжується низкою змін, які передують переходу людини від залежності, інфантильності до стану дорослої, самостійної людини. Помітну роль у цьому процесі відіграє явище сепарації молодого людини від батьківської сім'ї. На думку Е. Фромма, справжньої зрілості, що супроводжується здатністю творити, любити відмінну від себе істоту, людина може досягти тільки в разі повноцінного відділення від первинної спільності, в якій вона знаходилася. Їй необхідно вийти з групи, щоб піднятися над нею, стати на «метапозицію» спостерігача – і тільки тоді вона зможе об'єктивно дивитися на речі, звільнившись від ілюзій, нав'язаних групою, від відсутності вибору в оцінюванні тих чи інших явищ, викликаного нестачею позагрупо-

вого досвіду взаємодії [7]. Отже, щоб створити перспективу подальшого життя, визначитися з питаннями розвитку своєї сім'ї, себе як майбутнього професіонала, батька і чоловіка або матері і дружини, суб'єкт повинен мати власне уявлення про основні явища дійсності, сформулювати незалежний погляд на світ, на події, що відбуваються в ньому [5].

Більшість сучасних дослідників гуманістичного напряму пов'язує процес сепарації із набуттям індивідом психологічної зрілості. Тобто певних особистісних характеристик, що передбачають «психологічне народження» – «найбільш важливий процес розвитку, який повинна пройти і завершити будь-яка людина на шляху свого становлення особистістю, що дає можливість пережити себе у всій своїй унікальності, неповторності, чути свій ритм і голос свого серця, бути собі тотожною і здійснювати авторські вчинки, вести автентичне, вільне існування в суспільстві, вміти пережити близькість, мати мужність бути незалежною і відокремленою» [9, с. 60–62].

Сепарація, або відділення, – складне, багатопланове явище, яке може бути зрозуміле як формування внутрішньої установки щодо батьків, самого себе, вона полягає в усвідомленні себе як окремо існуючого суб'єкта. Н.Є. Харламенкова стверджує, що такі якості, як суб'єктність, відповідальність, активність особистості, є факторами зовнішньої і внутрішньої сепарації, «роблять людину самостійною, автономною, забезпечують адаптацію особистості до невизначеності і важких життєвих ситуацій, деструктивних соціальних процесів, життєвих криз» [9]. Для досягнення такого стану необхідні свідомі зусилля, довгострокова рефлексивна робота. Існує думка про те, що досягти повної сепарації людині не вдається раз і назавжди в якийсь певний момент часу, цей процес охоплює багато років життя людини і об'єднує в собі як внутрішні, так і зовнішні плани поступового здобуття незалежності [12].

Багато авторів розглядають успішну сепарацію в контексті вирішення вікових завдань (Т.І. Ситько, А.О. Широка). Однак сепарація може проходити, що частіше і буває, в негативному аспекті. Вивчаючи процеси сепарації прогтягом різних вікових етапів, аналізуючи типи прихильності до матері і особливості сепараційних процесів загалом (А.О. Широка), можна провести таку категоризацію типів сепарації [5, с. 89–90].

Суперечлива, або амбівалентна сепарація, – можна припустити, що дана сепарація може мати пряму кореляцію з амбівалентною прихильністю. У такій ситуації молодого людини може з однаковою наполегливістю шукати підтримки, допомоги, емоційного підживлення і водночас агресивно наполягати на своїй повній незалежності і самостійності. Через цю

нестабільність у вираженні потреби особистісної автономії існує висока ймовірність навантаження конфліктними почуттями: емоційне залипання на переживаннях батьків і одночасно схильність абсолютно дистанціюватися, витісняючи батьків зі сфери впливу.

Успішна сепарація – поетапне, своєчасне відділення від батьків в періоди психологічної готовності до сепарації і за необхідної взаємної дитячо-батьківської згоди на зміни у відносинах: у ступені близькості, рівні автономії, самостійності. Звичайно, і за умови успішної сепарації можливі кризи, але вони частіше є каталізаторами позитивних змін, допомагають переглянути систему взаємовідносин усередині сім'ї, допомагають перейти їй на більш якісний рівень спілкування з урахуванням дорослішання дитини. Успішне проходження попередніх етапів сепарації готує дитину, яка дорослішає до рубіжного етапу відділення від батьків, і цей етап настає в студентські роки.

Кризова сепарація, або залежність від близьких, – злиття з емоційним станом, зокрема матері, коли мама тривожиться, сумує, дитина, що дорослішає, відчуває ті ж почуття, емоції, переживання. Однією з важливих характеристик є загострене почуття провини, висока сепараційна тривожність, невпевненість, вивчена безпорадність, неможливість диференціювати свої почуття, переживання від почуттів і переживань матері або батька.

Конфліктна сепарація – наявність зовнішніх конфліктів і протиріч у процесі відділення від батьків, яскраво виражена протестна позиція у відстоюванні власної незалежності і самостійності. При цьому дуже часто у індивіда з'являється почуття несправедливості, незадоволеності існуючим станом справ, що породжує конфліктну сепарацію. До зовнішніх факторів можна віднести наявність напружених, конфліктних відносин із батьками. Зовнішніми характеристиками конфліктної сепарації може бути вибудовування жорстких кордонів з оточуючими близькими, самостійно обрана ізоляція, відділення від інших. Конфліктна сепарація може бути співвіднесена з унікаючим типом прихильності до батьківських фігур [6, с. 45–48].

У роботі використовувалися як об'єктивні, так і суб'єктивні показники сепарації. Перші, які можна зафіксувати на рівні результатів поведінки або діяльності людини, – це окреме від батьківської родини проживання досліджуваних. Зовнішній аспект сепарації дозволив виокремити чіткі критерії для розподілу вибірки та здійснити об'єктивні спостереження. Для зручності позначення досліджуваних груп із погляду їх спільного / окремого проживання від батьків було введено поняття «сепараційний статус». Для молодих людей, які живуть разом із батьками, використовувалося поняття «передсепараційний статус», для тих, які

живуть окремо, – «постсепараційний». Отже, понятійне поле, що включається в конструкт «сепарація», було обмежено ситуаційно, за ознакою фізичного відділення молодих людей від батьківської сім'ї. Це дало можливість ділити життя молоді людини на «до» і «після» відходу з рідного дому і розділяти вибірку за таким принципом.

Отже, кількість досліджуваних у виділених групах становила: 38 осіб, які проживають разом із батьками (мають передсепараційний статус) та 58 осіб, які проживають окремо від батьків (мають статус постсепараційний).

Під час розгляду внутрішнього аспекту сепарації, за який прийнято особистісну зрілість досліджуваних, було проаналізовано зв'язки основних характеристик особистісної зрілості із сепараційним статусом та фактором фінансової незалежності.

Аналіз результатів за методикою (**«Тест-опитувальник особистісної зрілості» Ю.З. Гільбуха**) включав у себе визначення загального рівня особистісної зрілості та показники за 5 окремими шкалами: («Мотивація досягнень», «Ставлення до свого «Я», «Почуття громадянського обов'язку», «Життєва установка», «Здатність до психологічної близькості з іншою людиною»). Оцінка рівня особистісної зрілості та показників за шкалами проводилася за такою схемою (див. табл. 1):

За загальним рівнем особистісної зрілості респонденти розподілилися так: 45,8% мають незадовільний рівень особистісної зрілості, 45,8% – задовільний рівень, ще 8,3% – високий рівень особистісної зрілості, а осіб із дуже високим рівнем особистісної зрілості у цій вибірці виявлено не було.

За результатами окремих шкал тесту, що відображають основні аспекти, які згідно з Ю.З. Гільбухом складають особистісну зрілість, результати розподілилися так (див. табл. 2).

Отже, бачимо, що показники рівня особистісної зрілості за всією вибіркою розподілені досить нерівномірно. Майже половина досліджуваних (45,8%) має зовсім низький рівень особистісної зрілості, що позначається як незадовільний, та лише невелика кількість (8,3%) відрізняється високим рівнем розвитку цієї особистісної якості.

Найбільш розвиненим у межах вибірки є почуття громадянського обов'язку (50% осіб мають високий показник – *Я.Н.*), а найменше (незадовільний рівень у 93,7% респондентів – *Я.Н.*) – ставлення до свого «Я» або, інакше кажучи, позитивна «Я-концепція». Варто зазначити, що особи з максимальним рівнем розвитку зрілості (згідно з Ю.З. Гільбухом) відсутні у вибірці, що свідчить про загально середній та нижче середнього рівень особистісної зрілості молоді.

Середні значення показників особистісної зрілості (див. табл. 3) дозволяють зробити

Таблиця 1

Рівні оцінки результатів тесту особистісної зрілості

Рівень	незадовільний (1)	задовільний (2)	високий (3)	дуже високий (4)
Особистісна зрілість	<25	25–49	50–74	75–99
Мотивація досягнень	<7	7–14	15–23	24–33
Ставлення до свого «Я»	<20	20–29	30–41	42–54
Почуття громадянського обов'язку	<4	4–6	7–11	12–18
Життєва установка	<11	11–18	19–26	27–36
Здатність до психологічної близькості з іншою людиною	<7	7–9	10–14	15–21

Таблиця 2

Розподіл студентів за рівнем окремих шкал тесту особистісної зрілості

		Рівні			
		Дуже високий	Високий	Задовільний	Незадовільний
Шкала	Мотивація досягнень	4,2%	35,4%	47,9%	10,4%
	Ставлення до свого «Я»	0,0%	0,0%	6,3%	93,7%
	Почуття громадянського обов'язку	2,0%	50,0%	31,3%	16,7%
	Життєва установка	0,0%	25,0%	41,7%	33,3%
	Здатність до психологічної близькості з іншою людиною	0,0%	25,0%	20,8%	43,8%

Таблиця 3

Середні значення показників особистісної зрілості молоді

Шкали	Зрілість	Мотивація досягнень	Ставлення до «Я»	Громадськ. обов'яз.	Життєва установка	Близькість
Середнє	27,71 (2)	13,65 (2)	4,38 (1)	6,31 (2)	12,33 (2)	5,27 (1)

висновок, що більшість досліджуваних молодих людей є невпевненими у своїх силах (низькі показники за шкалою «Ставлення до свого «Я» – Я.Н.) та мають труднощі із встановленням близьких контактів з іншими (незадовільний рівень за шкалою «Здатність до психологічної близькості з іншою людиною»). Можна припустити, що характерне для цього віку почуття відповідальності, пов'язане з необхідністю реалізації себе у професійній сфері, побудові нових контактів та здобутті незалежності, створює напружену особистісну ситуацію для молоді та змушує сумніватися у власних можливостях.

Для порівняння результатів за шкалами опитувальника окремо між підвбірками досліджуваних із різним сепараційним статусом та різним рівнем фінансової незалежності було проведено одномірний дисперсійний аналіз. За його результатами було виявлено таке:

1. Виявлено значущі відмінності між групами досліджуваних передсепараційного та постсепараційного статусу за показником загального рівня особистісної зрілості ($p=0,03$); до того ж виявлено відмінності на значимому рівні за шкалою «Ставлення до свого «Я» ($p=0,05$).

2. Значущі відмінності показників особистісної зрілості між групами за фактором фінансової незалежності / залежності виявлено не було ($p>0,05$ для всіх шкал) (див. табл. 4).

Висновки з проведеного дослідження. Отже, згідно з даними порівняння середніх значень бачимо, що за рівнем особистісної зрілості респонденти, що проживають окремо від батьків, переважають іншу групу, представники якої проживають у батьківській родині (середні значення 31,4 та 22 відповідно). Перші також мають більш позитивне ставлення до себе та своїх можливостей, хоча загалом цей показник все одно на незадовільному рівні. Можемо припустити, що такі відмінності пов'язані з тим, що процес набуття зрілості молодими людьми, а особливо таких його складових, як упевненість у собі, автономія та відповідальність за власне життя, відбувається інтенсивніше за умов їхнього окремого проживання та наявності необхідності піклуватися про свої базові потреби самостійно.

Згідно з даними порівняння показників груп за фактором фінансової незалежності встановлено, що останній не відіграє статистично значимої ролі у процесі набуття молодими людьми особистісної зрілості.

Таблица 4

Співвідношення середніх значень показників «Тесту особистісної зрілості» між групами за фактором «сепараційний статус» та «фінансова незалежність»

		Фактори			
		Сепараційний статус		Фінансова незалежність	
		До-сепараційний	Пост-сепараційний	Фінансово залежні	Фінансово незалежні
Шкали	Мотивація досягнень	12,9	14,1	12,5	14,8
	Ставлення до свого «Я»	2,9	5,3	4,2	4,6
	Почуття громадянського обов'язку	5,5	6,9	5,8	6,8
	Життєва установка	9,7	14,1	10,7	14
	Здатність до психологічної близькості з іншою людиною	3,5	6,4	4,2	6,4
	Загальний рівень зрілості	22,0	31,4	24,8	30,6

ЛІТЕРАТУРА:

1. Возрастная психология: Детство, отрочество, юность : Хрестоматия : Учеб. пособие для студ. пед. вузов / сост. и. науч. ред. Мухина В.С., Хвостаков А.А. – М. : Изд. центр «Академия». – 2000. – 624 с.
2. Дьяченко М.И. Психология высшей школы / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович, С.Л. Кандыбович. – М. : Харвест, 2006. – 416 с.
3. Зимняя И.А. Педагогическая психология / И.А. Зимняя. – М. : Логос, 2004. – 384 с.
4. Ливехуд Б. Кризисы жизни – шансы жизни / Б. Ливехуд. – Калуга : Духовное познание, 1994.
5. Малер М. Процесс сепарации-индивидуации и формирование идентичности / М. Малер, Д. Мак-Девитт // Психоаналитическая хрестоматия. Классические труды / ред. М.В. Ромашкевич. – М., 2005. – 360 с.
6. Малер М. Психологическое рождение человеческого младенца. Симбиоз и индивидуация / М. Малер, Ф. Пайн, А. Бергман / под ред. М.В. Ромашкевич. – М. : Когито-Центр, 2011.
7. Петренко Т.В. Возрастные этапы процесса сепарации в русле психоаналитических теорий / Т.В. Петренко, Л.В. Сысоева // Актуальные вопросы развития науки : сборник статей Международной научно-практической конференции : в 6 частях. / Отв. редактор А.А. Сукиасян. – Уфа : Башкирский государственный университет, 2014. – С. 110–112.
8. Тарасова Л.Е. Проявление кризиса ранней взрослости в группах с разной структурой социальной ситуации развития / Л.Е. Тарасова // Изв. Саратов. ун-та Сер. Акмеология образования. Психология развития. – 2012. – № 3. – С. 18–21.
9. Уайнхолд Б. Противозависимость: бегство от близости / Б. Уайнхолд, Дж. Уайнхолд / пер. с англ. Е. Бабенко, Г. Смолина. – Каменец-Подольский : Аксиома, 2009. – 328 с.
10. Хизроева З.М. Содержание психологического понятия «Зрелая личность» у студентов педагогического университета / С.З. Закарьяева, З.М. Хизроева // Известия ДГПУ. Психолого-педагогические науки. – 2011. – № 1. – С. 13–17.
11. Шаповаленко И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И.В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.
12. Шафикова Г.Р. Становление нравственной мотивационно-смысловой сферы личности школьников / Г.Р. Шафикова // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2008. – № 62. – С. 317–325.